

«ВИДУБИЦЬКА ІСТОРІЯ» ПРО ХРЕЩЕННЯ КИЯН КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОСВЯТИ ДАВНЬОГО СОБОРУ

Через доволі рідкісну для руських теренів посвяту, обставини закладання мурованого храму й дальшу розбудову Видубицького монастиря вже за онука хрестителя Русі автор прагне показати, що місце для цієї обителі було обране не просто невипадково, але цілком символічно – за народним переказом і містичною аналогією чуда у Хонах, актуалізованою грецькими ієрархами руської церкви.

Ключові слова: Видубицький монастир, архангел Михаїл, чудо, посвята, християнізація, церква.

Посвята старовинного княжого храму Видубицького монастиря чуду архангела Михаїла у Хонах – призабутий факт ранньохристиянської історії Києва. Чомусь не лише в киевознавстві, але й у солідних працях істориків Русі утвердилася традиція іменувати цей храм просто Михайлівським. Саме ця обставина не лише змістила акценти в інтерпретації посвяти та через неї – артефактної події ранньохристиянської історії Києва, але й зневажила іншу традицію, зафіксовану у XVII ст. Феодосієм (Софоновичем), оголосивши його оповідь легендою.

Насамперед зазначимо, що посвята храму чуду архангела Михаїла у Хонах – доволі рідкісна для теренів Давньої Русі. За домонгольський період невідомо жодної не лише обителі, але й храму ні до, ні після виникнення Видубицького монастиря та зведення його кам'яного собору (1070–1088 рр.) з такою посвятою. Сам цей факт має відразу насторожувати дослідника, оскільки посвята обителі ніколи, а в даному рідкісному випадку й поготів, не була випадковою. Зазвичай храми носили загальну посвяту архангелові Михаїлу – архістратигів, начальників небесного воїнства.

Задля з'ясування суті чудівської посвяти доцільно спочатку зупинитися на культурі архангела Михаїла загалом, та на окремих, присутніх для візантійської традиції, Русі й видубицького храму його аспектах. Ім'я Михаїла перекладається «хто як Бог». Православні отці церкви й богослови іменують архангела «найближчим до Бога небесним духом, котрий безпосередньо від Нього отримує просвітлення», «первосвященником неба», який виконує щодо людей водночас караючу й охоронну функції, а також грає роль провісника¹. Як писав відомий київський богослов М.Н.Скабаланович:

---

* Ульяновський Василь Іринархович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: uljanovskij@mail.univ.kiev.ua

¹ Lueken W. Michael. – Göttingen, 1898. – S.18–19, 31–35; Renner A.M. Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. – Saarbrücken, 1927. – 64 s.; Gasnier M. Saint Michel Archange. – Paris, 1944. – 176 p.; Reau L. Iconographi de l'Art Chretien. – Т.ІІ: Iconographie de la Bible. – Paris, 1956. – P.41–51; Глаголев А. Ветхозаветное библейское учение об ангелах (Опыт библейско-богословского исследования). – К., 1900. – С.361–372; Хрусталёв Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – Санкт-Петербург, 2002. – С.337.

«Якщо щось із тварного може претендувати на деяку схожість і близьку подобу Богові – так це великий начальник ангелів. Він неначе до того богоподібний, що у самому йменні його потрібно було дати пересторогу проти обоготворення його»².

Саме своє ім'я архангел Михаїл уперше відкрив одному з останніх пророків Ветхого Завіту й водночас великому тайновидцеві Даниїлу. Він відразу виступає як начальник «небесного воїнства», котре Бог-Саваоф посилає на битву з силами зла (Дан. 10:13, 21; 12:1; Юд. 9, Апокал. 12:7–9). Один з епізодів такої боротьби бачив у своєму видінні апостол Іоанн Богослов:

«І сталась на небі війна: Михаїл та його анголи вчинили зо змієм війну. І змій воював та його анголи, та не втрималися, і вже не знайшлося їм місця на небі. І скинений був змій великий, вуж стародавній, що зветься диявол і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його анголи були скинені» (Апок. 12:7–9).

Архангел Михаїл майже не спілкувався з людьми: згідно з Біблією, він з'являвся їм усього двічі. Спочатку, як уже зазначалося, – Даниїлові, котрий три тижні молився до повного виснаження та втрати свідомості, але на двадцять четвертий день з'явився ангел, який сповістив, що затримався через війну з перським царем, в якій йому допоміг Михаїл – «один із перших князів» («Михаїл, князь ваш», «Михаїл, князь великий»; Дан.10:1–21, 12:1). Затим перед облогою Єрихону Ісусові Навину з'явився посланець з оголеним мечем – «вождь воїнства Господнього», «архістратиг сили Господньої» (Іс. Нав. 5:13–15)³.

Отже, біблійна традиція в образі архангела Михаїла представляла головного борця проти всіх сил зла, зокрема супротивників Бога, іновірців. Ця сакральна складова самого імені архістратига переходила й на посвяти йому храмів, зокрема в ранньохристиянській Русі. Тим більше, якщо такі храми зводилися на місці язичницького святилища чи якоїсь події, пов'язаної з символами язичництва. Зазначена обставина вельми важлива для розкриття заявленої теми, оскільки смислове навантаження посвяти видубицького собору відбиває описану головну «функцію» архістратига в божественному плані, оголошеному у Святому Письмі.

Культ архангела Михаїла потрапив на Русь із Візантії, де він набув не лише воїнського, але царського характеру, осмислювався як покровитель імператорів в їхніх військових звитягах та як захисник столиці – Константинополя – від різних ворогів (у 1261 р., коли Михаїл III Палеолог відвоював його у хрестоносців, він спорудив бронзовий пам'ятник: імператор підносить Михаїлові макет звіль-

² Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №44/45. – С.783.

³ Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Там же. – №46. – С.793–794; Кареев Н.И. Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах (по поводу книги О.А.Добиаш-Рожественской «Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв.», Петроград, 1917) // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1918. – Т.23. – Кн.1. – Петроград, 1919. – С.252.

неного міста). Константин Великий (285–337 рр.) побудував перший величний храм Михаїла в передмісті Константинополя, а згодом ще один, у самій столиці. Юстиніанові приписують зведення шести михайлівських церков. Імператор Василій I (867–886 рр.) реставрував та побудував чотири храми архангела. Василій II Болгаробойця спричинився до появи на фасаді Богородичної церкви монастиря Осіос-Лукас як символу своєї перемоги над болгарами іконографічного сюжету явлення архангела Михаїла Ісусові Навину. Цей сюжет присутній і у створеному для Василя II «Мінологію» (нині у Ватиканській бібліотеці)⁴. Медальйони з фігурою архангела часто завершують хрести, виготовлені у Царгороді. Зазначимо, що й на Заході архангел Михаїл уважався ангелом Священної Римської імперії та патроном імператорів (Карла Великого, Оттона III)⁵. Культ архістратига сприйняла Константинопольська церква, розуміючи Михаїла як невидимого намісника Христа на землі. У самій лише столиці та її околицях на честь Михаїла було споруджено близько 40 церков, у тому числі 15 – у центрі Константинополя⁶. Паралельно культ Михаїла поширився за межі імперської традиції й на Заході, перемістившись у нижчі прошарки населення. Тут виникло два найвідоміших центри шанування архангела: Монте-Гаргано – в італійській Апулії та Мон-Сен-Мішель – у французькій Нормандії⁷.

На Русь культ архангела Михаїла також проник у своєму «головному» загальному значенні як воїнський, і як царський. Проте храм на Видубичах було присвячено одному з чудес, здійснених архістратигом у Хонах, поблизу Єраполіса Фрігійського. Це чудо та його шанування не було передане в біблійних текстах і виникло на підставі церковного переказу. Започаткування культу чуда у Хонах спричинив поширений у тій місцевості язичницький культ Гермеса, який контамінувався в культ ангелів серед перших християн у Колоссах. Археологи в долині Ліка віднайшли камені з посвятою архангелам Михаїлу,

⁴ Кондаков Н.П. Византийские церкви и памятники Константинополя. – Москва, 2006. – С.28, 45, 47, 50, 55–56, 59, 67, 71–72, 76, 82; *Вздорнов Г.И.* Συναξιο των Αρχαγγελων // Византийский временник. – 1971. – Т.32. – С.158; *Жоливе-Леви К.* Образ власти в искусстве эпохи Македонской династии (867–1056) // Там же. – 1988. – Т.49. – С.143–161; *Орлова М.А.* Наружные росписи средневековых памятников архитектуры: Византия. Балканы. Древняя Русь. – Москва, 1990. – С.49–50; *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.83.

⁵ *Добиаи-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – Петроград, 1917. – 410 с.; *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.246–261; *Габеліш С.* Циклус Арханґела у византийській уметності. – Београд, 1991. – С.36–42; *Renner A.M.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. – Saarbrücken, 1927. – S.5–12; *Gasnier M.* Saint Michel Archange. – Paris, 1944. – P.4–56.

⁶ *Вздорнов Г.И.* Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.158.

⁷ *Добиаи-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.5–406. Утім, святилище архангела Михаїла в Монте-Гаргано було місцем постійного шанування та прощі в тому числі й християн східного обряду, оскільки воно розташовувалося поблизу Барі, де з 1087 р. перебували мощі св. Миколая. Свята архангела довгий час відбувалися 8 травня (освячення печерної церкви на горі Гаргано, яку архістратиг нібито відвідав цього травневого дня 492 р., або 6000 р. від створення світу) і 29 вересня (освячення базиліки на Віа-Саларія поблизу Рима). Див. також: *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.246–261; *Габеліш С.* Циклус Арханґела у византийській уметності. – С.36; *Renner A.M.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte... – S.2–62; *Gasnier M.* Saint Michael Archange... – P.3–172; *Kuczyńska J.* Tradycje kultu św. Michała i jego sanktuarium // Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa. – Lublin, 2005. – Т.5. – S.453–459; *Хрусталев Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.317–318, прим. №С.

Рафаїлу, Гавриїлу та Істраїлу⁸. Імовірно, місцеві греки поклонялися Гермесові, а місцеві семіти розвинули культ ветхозаветних ангелів. Відомо, що в 60 р. н.е. Колосси зруйнував землетрус, і згодом біля колишнього міста виникло нове – Хони⁹. Згідно з традиційним переказом, там віддавна була церква Архангела з цілющим джерелом, що її доглядав паламар монах-аскет Архип, і котру збудував один язичник-лаодикейянин як офіру за зцілення доньки (в поширеній версії переказу – спочатку з'явилося кипляче джерело, яке зцілювало, коли люди прикликали «ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, і архістратиґа Михаїла», а потім уже храм). Подальша оповідь ділиться на кілька редакцій, одну з яких (ранню) приписують Симеонові Метафрасту (X ст.). Зміст традиційної оповіді про чудо у Хонах для нас надто важливий, оскільки він є ключем до пояснення посвяти видубицького храму. Отже язичники вирішили знищити святиню (храм Михаїла): вони загатили дві гірські річечки – Лікос (Лікокарп, Лікокапр) та Куф – і спрямували потік у штучне водоймище над храмом, потім пробрили загату й пустили воду вниз, прямо на церкву. У цей час Архип молитовно попросив допомоги в архістратиґа. Михаїл з'явився гучно («бысть гром велик зело») й відразу через хресне знамення наказав воді зупинитися, потім жезлом (або хресним знаменням) пробив скелю біля вівтаря, в яку й спрямувалася вода. Архипові ж архангел промовив: «Всякий, иже прибегнет во имя мое, веруя и любовию призывая Отца, и Сына, и Святаго Духа, и Михаила Архистратиґа, то не снидет печален; благодать же и сила моя буди осеняющи zde». У версії Симеона Метафраста все закінчилося доволі символічно, притому автор дав цікаві визначення: «Божественный и архангельський начальник отъиде абие, откуда сниде, паки възратися першому свету приближати, и сам съвершен свет сый и выше естественнаго наслаждатися светлостию»¹⁰. Особливо цікаве означення «першого света», яке знаходить відповідник у службі Михаїлу 8 листопада, де він названий «ангелом первейшему и Троицы свету второму». Це дало підстави вважати Михаїла попередником Боголюдини у значенні Логоса, ніби віддзеркаленням Божого імені, відблиском Божого лика, божественною еманациєю¹¹.

Історики зазначають, що річка Лікос справді при Колоссах входила у скельну розколину, а потім знову виходила нагору. Відповідно, Колосси було перейменовано на Хони, що з грецької перекладається як «занурення». М.Н.Скабаланович навіть указував приблизний час такого перейменування (а відтак і самого чуда?): у діяннях VI Вселенського собору (680–681 рр.) ще згадуються Колосси, а VII (787 р.) – уже Хони¹². Традиція вважає, що чудо сталося 6 вересня, і саме цього дня відзначається Чудо архангела Михаїла у Хонах, котре є храмовим святом Видубицького монастиря. Символічно, що храм архангела Михаїла у Хонах 1089 р. захопили та зруйнували турки-сельджуки – саме коли освятили новий кам'яний собор у Видубицькому монастирі.

⁸ *Добиаш-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.37.

⁹ *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.250.

¹⁰ Там же. – С.254–260.

¹¹ *Lueken W.* Michael. – S.31–35; *Добиаш-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.33–34; *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.260.

¹² *Скабалланович М.Н.* Архистратиґ Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №46. – С.796.

Сам же храм поблизу Хон, поставлений у безлюдному місці, був відомий уже в V ст. – про нього згадує Феодорит Кирський (393–466 рр.); близько 700 р. тут збудували більшу церкву, яку 1089 р. і знищили турки-сельджуки. Зовнішній вигляд храму у Хонах зображено на фрагменті візантійського хреста XI–XII ст.: церква була з однією банею, зведена з великих кам'яних брил. Саме відтоді у візантійській церкві розвився культ Чуда архангела Михаїла у Хонах. Одним із ранніх іконографічних зображень чуда вважається мініатюра з «Мінологія» імператора Василя II, на якій архістратиг пробиває жезлом отвір, а біля нього молиться преподобний Архип¹³. Воїнський образ Михаїла при творенні чуда набував дедалі більшого поширення як на Сході, так і на Заході. Проте в обох традиціях (східній та західній) храми Михаїла будували переважно в труднодоступних місцях – на скелях, над проваллями та урвищами, тобто там, де мали перебувати темні сили, котрі перемагав й утримував у цих проваллях архістратиг¹⁴. Видубицький храм також зведено в такому місці, тож навіть ця суто географічна обставина «запаралелює» Чудо-Михайлівський собор із класичними «прототипами». При всьому цьому культ чуда у Хонах не набув такого поширення, як загальний архангельський культ, мав місцеве значення, яке в такій іпостасі втілювалося й на Видубичах, що спричинило його поступову контамінацію у загальний культ архангела Михаїла. А вже через цю традицію переінакшена посвята потрапила до численних праць істориків, хоча в самому монастирі справжня суть посвяти ніколи не забувалася, про що свідчать численні зображення й іконографія, пов'язана з Видубицькою обителлю¹⁵.

Уважається, що на Русь культ Михаїла потрапив напряму з Візантії, без якогось (наприклад балканського) посередництва, що передбачає поширення тут саме східного його варіанту, у тому числі й щодо чуда у Хонах (західна традиція мала суттєві відмінності). Із ранніх збережених давньоруських пам'яток чудівський культ фіксує «Остромирова Євангелія» 1056–1057 рр., де згадується свято архангела Михаїла «в Овчии»; а також «Архангельська Євангелія», в якій пам'ять архістратига Михаїла зазначена під 29 вересня (за західною традицією, на честь освячення базиліки на Віа-Саларія в передмісті Риму 514 р.)¹⁶. Є.М.Верещагін наполягає, що найдревніший текст «богослужебного послідовання архангелу Михаїлу» під 8 листопада зустрічається в «Львівній книзі», оскільки С.Кожухов віднайшов канон архангелу з акровіршем

¹³ Лицевой Месяцеслов греческого императора Василия II / Публ. М. и В. Успенских. – Санкт-Петербург, 1902. – Месяц сентябрь, илл. к с.17.

¹⁴ *Добиаш-Рождественская О.А.* Культ Св. Михаила в латинском средневековье V–XIII вв. – С.39–41; *Кареев Н.И.* Гермес-Михаил и сказание о чуде в Хонах... – С.246–261; *Gabelič S.* The Iconography of the Miracle at Chonae: An Unusual Example from Cyprus // Зограф (Београд). – 1989. – №20. – С.96–102; *Габелић С.* Циклус Арханђела у византијској уметности. – С.36–42; *Renner A.M.* Der Erzengel Michael in der Geistes- und Kunstgeschichte. – S.7–56; *Gasnier M.* Saint Michael Archange. – P.12–56; *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.317–318, прим. №С; *Bonnet M.* Narratio de miraculo a Micaele Archangelo // *Analecta Bollandiana*. – Paris; Bruxelles, 1889. – Vol.8. – P.287–307, 317–322 (окр. вид.: Paris, 1890).

¹⁵ Глюстративний ряд див.: *Ульяновский В.* Видубицький чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – К., 2009. – 624 с.

¹⁶ *Лосева О.В.* Месяцеслов Архангельского Евангелия 1092 г. // Архангельскому Евангелию 1092 года – 900 лет. – Москва, 1995. – С.53; *Её же.* Русские месяцесловы XI–XIV вв. – Москва, 2001. – С.72, 165, 186.

і визначив авторство Костянтина Преславського (раніше текст приписувався кирило-мефодіївській традиції на підставі ймовірності хрещального імені Мефодія – Михаїл)¹⁷. «Службова Мінея» 1097 р. за листопад також подає «послідовання Михаїлу архангелу» «із відтворенням розробленої Ареопагітом концепції влаштування ангельської сфери»¹⁸. У даному випадку йшлося про Собор архістратиґа Михаїла з іншими небесними силами, який церковно шанується в листопаді¹⁹. Великокнязівська влада, як і візантійський імператор, від початку перейняла «царську» лінію культу Михаїла. Із цим пов'язують посвячення архістратиґові приділу у Св. Софії Київській, оскільки у Візантії архістратиґ – «князь ангелів», нагадаємо, був покровителем столиці та василевса, а також «стражем храму» Св. Софії (історія з явленням Юстиніану, передана у «Сказанні про Софію Цареградську»; архангела Михаїла було зображено у вівтарі саме як «стража храму»²⁰). Водночас його вшановували як помічника всьому воїнству в боротьбі з ворогами, і в першу чергу – християнства. Не можемо не згадати також ідеї про привнесення на Русь воїнського сенсу Михаїлового культу варязькими дружинами (скандинавські саги оповідають про обов'язкові врочисті меси конунґа Олава Трюгвассона 29 серпня, коли після богослужіння на учті піднімалися три кубки: за отця-правителя, за Христа й за архангела Михаїла; конунґ Свейн Вилобородий під час сходження на престол піднімав три кубки: обітний, за Христа та за архангела Михаїла)²¹. Воїнський культ архістратиґа на руському матеріалі найбільш промовисто фіксується знаменитим шоломом Федора-Ярослава Всеволодовича²². У Софії Київській архангелові Михаїлу, як і в константинопольському соборі, присвячено правий приділ, в якому збереглися давні фрески з зображенням чудесних явлень архістратиґа. Тут він виступає і як покровитель князя, і як охоронець Софії, і як покровитель усіх воїнів, що б'ються з ворогами Христа. Однак серед збережених сюжетів немає чуда у Хонах²³. Пояснення щодо цього може бути лише одне: у фрескових розписах подавалися лише описані у Святому Письмі діяння архангела Михаїла і не було використане жодне з пізніших церковних передань, зокрема й стосовно чуда у Хонах.

¹⁷ *Верещагин Е.М.* Церковнославянская книжность на Руси: Лингвотекстологические разыскания. – Москва, 2001. – С.406–418.

¹⁸ *Ягич И.В.* Служебная Минейя за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 гг. – Санкт-Петербург, 1886. – С.321–329; *Верещагин Е.М.* Церковно-славянская книжность на Руси... – С.406–418.

¹⁹ *Василенко Т.* Михайла // Українська культова архітектура у світовому контексті. – К., 2001. – С.112–114; *Болотов В.* Михайлов день: Почему собор св. архангела Михайла совершается 8 ноября? Эортологический этюд // Христианское чтение. – 1892. – Ч.II. – №11/12. – С.593–664.

²⁰ *Антоненко С.* Огнезачный ангел // Родина. – 2007. – №6. – С.10–14; *Дурылин С.* Град Софии: Царьград и Святая София в русском народном религиозном сознании. – Москва, 1915. – С.21–25.

²¹ *Снорри Стурлусон.* Круг земной. – Москва, 1995. – С.120, 148.

²² Огляд гіпотез щодо атрибуції шолому див.: *Мусин А.Е.* Milites Christi Древней Руси: Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета. – Санкт-Петербург, 2005. – С.288–291; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – Москва, 1987. – С.566–567; *Бочаров Г.И.* Художественный металл Древней Руси X – начала XIII вв. – Москва, 1984. – С.58–67.

²³ *Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – К., 1999. – С.134–137; *Никитенко Н.* Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вівтаря Софії Київської // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Мат. наук.-практ. конф. «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». – К., 2008. – С.207–216.

Між тим сюжет чуда архангела Михаїла у Хонах ідеально накладається на оповідь літопису про скинення Володимиром ідолів та потоплення їх у Дніпрі. Цей сюжет про поверження ідолів, імовірно, був поширений серед киян не лише на початку XII ст., коли створювався звід Нестора, але ще до 1070 р. (заснування мурованого Чуда-Михайлівського собору Видубицького монастиря). Оповіді про потоплення Перуна на Видубичах і чудо архангела Михаїла, що існували за вісімдесят років після Володимирового хрещення, вірогідно, були складені священством у перші ж роки: учорапні язичники-неофіти потребували чудес, що мали підтверджувати силу нової віри, при тому чудес саме над «старими» богами та їх ідолами. Цей архетип чудесної перемоги нового над старим присутній у стародавній культурі й міфології практично всіх народів, набуваючи різних форм та виявів.

Михаїлові був посвячений і приділ Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Тут слід зазначити, що Успенський храм освячувався 1089 р., а Михайлівський на Видубичах – у 1088 р. Тож обидва Михайлівські приділи у двох сакральних центрах Києва (Софійському та Печерському) виступали певними компендіумами-зразками для живописців, котрі розписували видубицький храм. На час зведення собору на Видубичах архістратига вважали помічником руським князям у боротьбі з половцями. У літописі говориться, що не раз «побежени быше погании силою Честнаго Креста и святым Михаилом»²⁴. Тож виступаючи в похід «на поганих», князь із воїнами молився «у святого Михаїла» – спочатку на Видубичах (1070–1088 рр.) (при переправі через Дніпро), а пізніше – у Золотоверхому монастирі (1108–1113 рр.). Це, на думку В.М.Рички, уподібнювало князя й військо «праведним лицарям Святого Міста, що вступають у двобій із силами зла». Відтак свято собору архангела Михаїла 8 листопада було для киян одним із найбільш шанованих (дослідник помилково вважає, що на це свято й було освячено церкву у Видубичах)²⁵. Храмове ж свято Видубицького монастиря 6 вересня ніби «конкретизувало» суть благословенної архістратигом перемоги: це звитяга над язичниками, які «покушаються» на Христову церкву та її храми – тобто, ті самі половці, але у віросповідному зрізі протистояння їм як «язичникам», котрі нападали та розоряли християнські церкви й обителі.

Видубицький монастир виступає «живим свідком» загальної воїнської пошани до архістратига. Нагадаємо: обитель засновано при основній переправі з лівого берега Дніпра до Києва, тож воїни в похід проти половців вирушали саме від Видубичів. Відповідно, усі загони, котрі йшли на переправу чи з переправи, обов'язково заходили до обителі поклонитися патронові воїнів – архангелові Михаїлу. С.О.Висоцький уважав, що саме це спричинило появу значної кількості давньоруських графіті на стінах храму. Найбільше їх зафіксовано на західному фасаді біля головного порталу, переважно у формі хрестів²⁶. Це було водночас моління про поміч у війні з половцями й подяка за здобуті перемоги та збережені

²⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.290.

²⁵ Ричка В.М. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – С.84.

²⁶ Висоцький С.А. Надпись XI в. на стене церкви Михаила Выдубицкого монастыря в Киеве // Средневековая Русь. – Москва, 1976. – С.41; *Его же*. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С.43, 51.

життя. Так видубицька княжа обитель чуда архістратига Михаїла стала загальною святинєю для найактивнішого соціального прошарку тодішнього суспільства, гаранта безпеки й спокою держави та її людної – а це, своєю чергою, сприяло поступовому перетворенню чудівського культу на загальний михайлівський.

У ширшому розумінні образ архангела на Русі окрім царського та воїнського культу набув ознак головного борця з нечистою силою, захисника померлих душ (саме тому біля михайлівських храмів та в монастирях архангела, як правило, так багато поховань)²⁷. Окремо стоїть також шанування Михаїла як помічника подорожнім у зв'язку з оповіддю у книзі пророка Даниїла про те, як Михаїл («Ангел Господен») переніс пророка Авакума (за тім'я та волосся голови) у Вавилон і миттю повернув в Юдею (Дан. 14:33–39). Саме це чудо в техніці золоті наводки зображене на південних дверях собору Суздаля 1230–1233 рр.²⁸, такі сюжети були поширені також на путніх іконках. Окрім того, архістратиг Михаїл займав конкретне місце у сакральному просторі давніх храмів – йому почали посвячувати дияконники – спочатку в кашпадокійських храмах, а потім ця традиція цілком перейшла й на Русь, принаймні така посвята відома у збережених храмах XII ст.

Чи не найбільшим свідченням особливого шанування архістратига був перелік присвячених йому храмів та монастирів. Загалом він доволі показовий в усіх вище названих ракурсах культу архангела на Русі, і цей список відкриває не просто Михайлівський, а Чудо-Михайлівський собор Видубицького монастиря²⁹. М.Н.Скабаланович указував, що за всю історію храмобудівництва михайлівські церкви найчастіше будували на Поділлі (237 із загальної кількості 1851)³⁰. З усіх відомих михайлівських храмів та монастирів чудівську посвяту мали лише Видубицька обитель та монастир у Московському Кремлі (до речі, вважається, що тут уперше близько 1380 р. було написано ікону архангела Михаїла з діяннями за благословенням митрополита Кіпріана³¹). Це вказує на надто спеціальний вибір посвяти, особливо ж для першого михайлівського храму.

В історіографії заснування Чудо-Михайлівського собору на Видубичах пояснювалося по-різному: чи то прив'язувалося до західної традиції будівництва святилиць Михаїла на гірських висотах, над урвищами, у незвичних та мало-

²⁷ Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №44/45. – С.782–786; №46. – С.791–799; *Его же*. Святой архистратиг Михаил: Всё, что можно знать о нём на основании Священного Писания, предания и соображения разума, и о церковном чествовании св. архангела. – К., 1915; *Бужинський М.* Заборона твору Г.С.Сковороди «Брань архистратига Михайла с сатаною» // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.14943. – Арк.1.

²⁸ Лазарев В.Н. Живопись Владимиро-Суздальской Руси // История русского искусства. – Т.1. – Москва, 1953. – С.481–486. Значимі принагідно, що південні двері прикрашають 24 композиції і лише у 4 із них немає ангелів. Архангел Михаїл тут зображений у кількох сюжетах: «Низвержение сатаны», «Чудо в Хонех», «Три отрока в пещи огненной», «Архангел Михаил несёт Аввакума с пищей для Даниила во рву львином», «Явление архангела Михаила Иисусу Навину», «Архангел Михаил обучает Адама копать землю». Уважається, що замовником дверей був владимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович.

²⁹ Переліки див.: Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – Москва, 1960. – С.52–54; *Вздорнов Г.И.* Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.159, прим.12; *Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1976. – С.75–76, 82–84, 97, 99, 186.

³⁰ Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №46. – С.797, прим.2.

³¹ Ульянов О.Г. Воплощение тринитарного догмата в иконе «Архангел Михаил с деяниями» из собрания музеев Московского Кремля // Троицкие чтения 2003–2004 гг. – Большие Вязёмы, 2004. – С.120–152.

доступних для людей місцинах³², чи то зазначався малоазійський вплив, де шанувалося чудо у Хонах³³. При цьому версії висловлювали переважно історики мистецтва.

Зі свого боку зазначимо, що саме заснування та освячення Видубицького монастиря відбувалися за двох митрополитів-греків (про це див. нижче), яким приписують антилатинські твори, тож взорування замовників і будівничих Чудо-Михайлівського собору у Видубичах на Захід виглядає недоречним. Натомість саме греки-митрополити мали б бути ініціаторами у визначенні патронату княжої обителі, чи, принаймні, схвалили вибір Всеволода – шанувальника книжності, котрий читав мінологію, у тому числі мав знати традиційну легенду про чудо Михаїла у Хонах.

Вплив митрополитів-греків на вибір посвяти нового кам'яного княжого храму обителі, на наш погляд, безперечно засвідчується самою унікальністю цієї посвяти. Іконографія чуда у Хонах на руських матеріалах домонгольської доби невідома³⁴. Писемні пам'ятки з описом чудес архістратиґа збереглися також лише з XIII ст. (до XIX ст. дослідники налічують 207 рукописних текстів руського ізводу), вони фіксують два чуда візантійської традиції: окрім Хон ще на Афоні (порятунок юнака, що тонув; вважається, що це чудо відбувалося в монастирі Дохіар наприкінці XI – на початку XII ст.). Джерелами давньоруських сказань про чудо у Хонах вважаються «Повість одкровення Архипа» (перший та другий переклади «Сказання Архипа»), Нестишне та Стишне проложні чудеса (переклади статей з візантійських синаксарів), «Сказання Симеона Метафраста» (у сербському перекладі, перекладі Максима Грека та перекладі-редакції Серафима й Мельхиседека), давньоруські компілятивні сказання («Слово про Архипа», 1-ше Компілятивне чудо, 2-ге Компілятивне чудо, Чудо в редакції св. Димитрія Ростовського)³⁵. Зокрема, «Повість одкровення Архипа» вперше було перекладено в X–XI ст. південнослов'янськими книжниками й саме тоді вона з'явилася на Русі³⁶.

Паралельно з чудівським, а можливо й раніше, формується культ Собору архангела Михаїла, що відзначається 8 листопада. Його виникнення

³² *Сычѳв Н.П.* На заре бытия Киево-Печерской обители // Статьи по славянской филологии и русской словесности: Сб. в честь акад. А.И.Соболевского. – Ленинград, 1928. – С.290; *Пуцко В.Г.* Русская путевая икона XI в. // Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник, 1981. – Ленинград, 1983. – С.202–203.

³³ *Шероцкий К.В.* Киев: Путеводитель. – К., 1917. – С.327.

³⁴ *Скоп П.* Про деякі іконографічні особливості волинської ікони середини XVIII ст. «Чудо в Хонах» // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації, 1998. – Луцьк, 1998. – С.92–95; *Пуцко В.* Ікона Чуда в Хонех з волинського села Щурівці // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.14. – К., 2006. – С.38–40.

³⁵ *Быкова В.М.* Сказания о чудесах архангела Михаила в древнерусской книжности: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Петрозаводск, 2006. – С.5.

³⁶ Там же. – С.6–18; *Быкова В.М.* «Чудо архистратиґа Михаила иже в Хонех» в славянской книжности конца XII – начала XIX вв. // Актуальные проблемы современной науки. – Самара, 2001. – Ч.8. – С.73; *Еѳ же.* О почитании архангела Михаила на Севере (текстологическая характеристика Чуда в Хонех) // Локальные традиции в народной культуре русского Севера. – Петрозаводск, 2003. – С.349–352; *Еѳ же.* Славянская редакция «Чуда архистратиґа Михаила иже в Хонех» XII–XIX вв.: Предварительные наблюдения // Studia Slavica III: Сборник научных трудов молодых филологов. – Таллин, 2003. – С.17–26; *Еѳ же.* «Чудо архистратиґа Михаила иже в Хонех» в составе Книги житий святых Димитрия Ростовского (проблема источников) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.60. – Санкт-Петербург, 2009. – С.137–149.

та богословський сенс до сьогодні залишаються остаточно нез'ясованими. М.Н.Скабаланович зауважував, що в давніх руських місяцесловах 8 листопада спочатку присвячується лише Михаїлу, затим («Мстиславова Євангелія») додається ще й архангел Гавриїл, а пізніше – усі ангели³⁷. Найдревнішою ілюстрацією до свята Собору архангелів вважається мініатюра ватиканського рукопису «Мінологія» Василя II (979–984 рр.). Тут Михаїл зображений із лабарумом, він стоїть над безоднею, в яку падають сатанинські сили. До древніх зображень відносять також ікону XI ст. (точніше, її чеканний оклад, оскільки живопис майже не зберігся) з грузинського монастиря Пхотрера (Ані), а давньоруська іконографія Собору архангела Михаїла відома з ікони Михайло-Архангельського монастиря у Великому Устюгу XIII ст. У тексті грецького «Мінологія», як і в його руських відповідниках, собори архангелів пояснюються як зібрання на захист світла правди проти сатани і його ангельського почту. Дослідники трактують це свято і його іконографію як Собор безплотних сил у цілому, або Собор двох архангелів – Михаїла та Гавриїла (найбільш ранній руський приклад саме такого ізводу – згадувана ікона двох архангелів з Великого Устюга другої половини XIII ст.), пропонуючи численні варіанти смислового богословського пояснення сенсу собору³⁸. А більшість похвальних слів на цей день, написаних визначними богословами IX–X ст. (Кирилом Філософом, Федором Студитом, Климентом Охридським), власне присвячено обом архангелам³⁹. Натомість у «Шестодневі» Іоанна – екзарха Болгарського X ст. Собор ангелів і безплотних сил пояснюється як собор заради віруючих, де ці сили виступають молитвениками за людей перед Богом, як посередники між людьми та Христом. Ця ідея присутня в іконографії, де Михаїл тримає сферу (вона означала світ, а зображення на ній хреста, монограми Христа чи самого Еммануїла нагадувало, що Він є владикою світу) з ликом Христа чи лігатурою його імені, що означає передачу благоговійних молитов до Нього через клопотання архангела. Саме таким є образ собору в іконі кінця XIII ст. з Ярославля у Третьяковській галереї, фресці з Успенської церкви на Волотові біля Новгорода, фресці з конхи Спасо-Преображенського собору Мирозького монастиря у Пскові 1156 р.⁴⁰ Стихира цього дня гласить: «Разумных сил архистратизи, престояще беспрестани владычному престолу, молитесь к Господу мир миру даровати и душам нашим велию милость». Собор архистратига Михаїла, безперечно, був більш поширений і у Візантії, і на Русі, порівняно з чудівським культом, однак видубицький храм усе ж посвятили не собору архангела Михаїла, а його чуду у Хонах. Це, знов таки, має вказувати на особливість і символізм такої посвяти події/дії архангела, котра мала б вказувати на місцевий «відповідник» цій священній події.

³⁷ Болотов В. Михайлов день... – С.593–664; Скабалланович М.Н. Архистратиг Михаил и церковное чествование его // Подольские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1901. – №46. – С.797–798.

³⁸ Болотов В. Михайлов день... – С.593–664; Дебольский Г.С. Дни богослужения православной кафолической восточной церкви. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1882. – С.269–270. Детальний огляд різних версій див.: Вздорнов Г.И. Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.164–165; Попов Г.В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве // Византийский временник. – 1971. – Т.32. – С.192.

³⁹ Вздорнов Г.И. Συναξιο των Αρχαγγελων. – С.160, 175.

⁴⁰ Там же. – С.176.

Уперше зображення архангелів фіксуються у знаменитих Равенських мозаїках VI ст. та в мозаїках вими церкви Успіння Богоматері в Нікеї VIII ст. В обох випадках архангели постають у всій величі з широко розкинутими крилами з царськими лорами, лабарумами і сферами, випромінюючи надприродну силу та непереможність. Саме цей тип отримав поширення в парадному мистецтві імперії, найчастіше лоратні архангели зображувалися як небесний почет Христа й Богоматері. Так само в розкішному парадному одязі (лорі) з лабаром зображено Михаїла в медальйоні ікони рубежу XIII–XIV ст. з Ярославля (Третьяковська галерея). Для нас важливі самі ці іконографічні зображення архістратиґа у своєму «царському» образі. Вочевидь, «царствений» Михаїл був важливий також для Володимира, Ярослава і його синів, зокрема будівничого видубицького Чудо-Михайлівського собору Всеволода Ярославича. Софійський «царствений» та «войовничий» Михаїл (а точніше – Михаїли), власне й слугував зразком для ктитора, зодчих, іконописців видубицького храму. Він на час зведення та освячення собору на Видубичах був також головним образом архістратиґа й для всіх киян, оскільки Золотоверхого монастиря ще не існувало. Вироби металопластики XI–XIII ст. так само містять «лоратного» Михаїла: на звороті бронзових литих іконок XI ст. з Києва та Крилоса (Галича) (на обох зображено сцену перенесення Михаїлом Авакума з їжею для пророка Даниїла), на змійовику Володимира Мономаха й новгородських змійовиках⁴¹. З огляду на сказане, чудо-михайлівська посвята видубицького храму знову випадає із загального контексту й пріоритетних «уподобань» перших поколінь князів-християн від часів Володимира. Але водночас вона продовжує лінію, яка присутня й у воїнському, і у соборному культурах архангела – перемоги над силами зла, ворогами християнства, язичниками чи іновірцями.

Звісно, «Мінологій» з описом чуда у Хонах читали всі тогочасні освічені люди, а 6 вересня всі (й неосвічені) слухали службу Михаїлові з переказом чуда й прославлянням архістратиґа. Тож сприйняття посвяти Видубицького монастиря та його кам'яного храму розумілося цілком адекватно до східної традиції. Так само адекватно кияни мали сприйняти й саму посвяту обителі у віддаленій від міста, пересіченій рівчачками та пагорбами лісистій місцевості над урвищем Дніпра. Символіка заснування тут Чудівської обителі мала накладатися на «знання» про саме чудо у Хонах і сприяти виникненню «бінарної легенди», причому ще до побудови кам'яного собору. «Повість временних літ» під 1110–1111 рр. фіксує наступні руські уявлення про Михаїла:

«Англы бо, глаголю, наша поборники, на противныя силы воюющимъ, имъ же есть архангель Михайль, ибо со дьяволомъ тѣла ради Моисиева противяся, на князь же перьскіи свободы ради людскія противяся [...]. Отъ нихъ есть осла отвращая, и Валама от нечистого вольшьвльньня праздно творяй. Отъ нихъ же и мѣчь извлѣкъ противу Иисусу Наугину, помощь ему на противныя образомъ повелѣвая. Отъ нихъ есть 100 и 80 тысящъ суриськихъ единою ночью поразихъ

⁴¹ Див.: Попов Г.В. Некоторые вопросы изучения воинской тематики в русском средневековом искусстве. – С.193; Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси X – начала XIII в. – С.104; Василенко В.М. Русское прикладное искусство: Истоки и становление. – Москва, 1977. – С.334–336; Машина В. Архангел Михаил с деяниями из Архангельского собора Московского Кремля. – Ленинград; Будапешт, 1968.

и сонъ варварьскыхъ смѣси смертью. От нихъ же есть, иже пророка Амбакума въздухомъ приюсъ скончаньемъ до пророка Данила, посредь же левъ прѣпитаеть [...]. И одолаеть Михайль противнику, ибо Ефратъ жидове пришедше, отъне пакы селенье прияша, и градъ, и церковь създаша»⁴².

Як бачимо, на час написання «Повісті временних літ» її широко освічений автор не згадує про чудо у Хонах. Це доволі показово, адже він зафіксував скинення князем Володимиром ідолів та потоплення їх у Дніпрі. Чи означає це, що Видубицька обитель на час складання Нестором літописного зводу «втратила» серед загалу вірян свою конкретну посвяту й перетворилася просто на Михайлівську? Якщо це так, тоді сама її посвята мала «штучний» характер і цілком накладалася на якісь конкретні події чи оповіді про них, що також мали втратити свою тяглисть. Стосовно мовчання літописця про чудо у Хонах, маємо зазначити, що він подавав інформацію про Михайла та ще двох архангелів (Гаврила, Рафаїла) лише за біблійними текстами, і ніде не використовував переказ⁴³. Але саме на той час на Русь із синайського монастиря Св. Катерини (XII ст.) прийшов прототип образу «Чудо архангела Михайла у Хонах», і це ще раз підкреслило існування цього культу в руській традиції часів Нестора.

Після всіх наведених загальних даних, зосередьмося тепер власне на видубицькій церкві, її символіці та потенційному свідченні про хрещення киян. Найсамперед підкреслимо: побудова храму та монастиря на честь чуда архангела Михайла у Хонах на Видубичах засвідчує дві важливі обставини, що впливають із загального культу архістратига. По-перше, це відбивало східну та західну традиції будівництва святилиць Михайла у відлюдних місцях, над урвищами та водними потоками. По-друге, посвята символізувала саме ідею боротьби з невірними, язичниками, в якій Михайл допомагає потопити «нечисть». Саме це друге повертає нас до легенди, уперше письмово зафіксованої в 1660-х рр. ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосієм (Софоновичем) щодо «видибання» на цьому місці поверженого у Дніпро ідола Перуна (про це див. нижче), яка на рівні XI ст. могла сприймалася як реальна подія. Чудо у Хонах її артикульовано позначало. А отже, легенда – якщо й була власне легендою, то виникла не пізніше, ніж через вісім десятків років після запровадження Володимиром християнства та показового знищення головного святилища на чолі з Перуном, оскільки про це оповідається в «Повісті временних літ». Нарешті, третє: відомо, що засновником і загалом будівничим кам'яного храму був князь Всеволод Ярославич,

⁴² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.268–273; Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи. – Санкт-Петербург, 1996. – С.263–264.

⁴³ Усі дванадцять «вспоминаний» архангела, зафіксовані в «Діяннях Михайла», мали бути актуальними і для літописця, і у Видубичах: явлення архістратига Ісусові Навину (8 листопада; Нав. 5:13–15), чудо з трьома отроками в печі огненній (8 грудня; Дан. 3:92–95), боротьба архангела Михайла з Іаковом (7 січня; Бут. 32:24–30), поміч Михайла Сампсонові (6 лютого; Суд. 14:6–19), явлення Михайла Валаамові (8 березня; Числ. 22:22–35), звільнення архістратигом із темниці Єремії (7 квітня; Єрем. 39:15–18), явлення Михайла пророкові Авакуму (7 травня; Дан. 14:34–39), установлення свята Михайлові (6 червня), погром архангелом війська Сенахиріма (6 липня; 4 Цар. 19:35), явлення цареві Константинові та допомога в боротьбі з ворогами (5 серпня), сповіщення Михайлом пророка Ісаї про видужання Єзекії (9 вересня; Вих. 20:4–6), наказ Михайла Самуїлові помазати Давида на царство (1 Цар. 16:1). Див.: *Болотов В. Михайлов день...* – С.641–642, прим.90.

Видубицький монастир був його «отнім». У таких випадках храмова посвята, як правило, відповідала імені небесного патрона князя-засновника. Але у видубицькому варіанті йдеться не про посвяту імені, а про посвяту дії – чуду Михаїла у Хонах. Про що, у такому разі, має свідчити посвята? Варіантів кілька: про існування на цьому місці храму або чернечої громади до зведення мурованого собору⁴⁴, який перебрав попередню посвяту, або ж про шанування князем-засновником легенди про остаточне потоплення Перуна як реального чуда, подібного до чуда у Хонах.

Доволі сумнівною виглядає третя гіпотеза про посвяту храму патронові молодшого сина князя Всеволода від другої дружини – Ростиславові-Михаїлу (був князем переяславським у 1076–1093 рр.)⁴⁵. Літописна інформація ніби підтверджує саме таку посвяту, оскільки поєднує в одному році спочатку запис про народження Ростислава, а відразу потому – про заснування собору: «В лето 6578 (1070) родися у Всеволода сын и нарекоша именем Ростислав, в се же лето заложена бысть церкви святого Михаила в монастыре Всеволожи (“на Выдобичи”) – додано в Іпатіївському зводі – В.У.»⁴⁶. Підкреслимо: під 1070 р. записано лише ці дві події. Отже, виходить, храм засновано на честь патрона новонародженого? Виникає питання: чому щодо інших дітей Всеволода, зокрема Володимира-Василя Мономаха, батько не вдавався до таких акцій (він заснував у Києві лише монастир Св. Андрія на честь свого патрона⁴⁷, але для доньки Янки (Іоанни⁴⁸)). Чи був Ростислав його довгоочікуваним первістком від другої дружини (з 1067 р. Анна), як на це вказував С.Т.Голубев? У разі посвяти храму патронові Ростислава, він мав народитися, або бути охрещеним, на свято Чуда архангела Михаїла у Хонах (ім'я надавалося на честь святого, пам'ять котрого припадала за сім днів після народження⁴⁹). Саме цю обставину мав би підкреслити літописець, натомість він навіть не знає хрестильного імені новонародженого, та й ніде воно точно не зафіксоване, припущення про це лише здогадні⁵⁰. Зокрема, це аргументується тим фактом, що після трагічної загибелі Ростислава у водах Стугни під час походу на половців (26 травня 1093 р.) старший брат (по батькові) Володимир Моно-

⁴⁴ Уже Л.Похілевич у середині XIX ст. вказував на можливість існування дерев'яного храму перед тим, як князь Всеволод спорудив кам'яний (див.: *Похілевич Л.І.* Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С.241).

⁴⁵ *Івакін Г.Ю.* Оповіді про стародавній Київ. – К., 1982. – С.84; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в XI–XII вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006. – С.26–27, 191, 422, 599–600.

⁴⁶ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1997. – Стб.174; Т.2. – Стб.164.

⁴⁷ Інтерпретації, який саме зі святих Андріїв (Первозванний, Стратилат, Критський) міг бути патроном Всеволода, не мають спільного знаменника (див.: *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в XI–XII вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – С.124–125, 128, 507–508).

⁴⁸ Там же. – С.620.

⁴⁹ Там же. – С.128–129.

⁵⁰ Хрестильне ім'я Ростислава – Михаїл, на думку археологів, розкриває віднайнена при розкопках стародавнього міста Переяславського князівства Желянь печатка, з одного боку якої зображено Михаїла, а з іншого – напис з іменем Євстафія. Звідси робиться висновок, що Ростислав-Михаїл став переяславським князем у вісім років (1078 р.) й отримав від батька досвідченого наставника – його ближнього боярина Євстафія (див.: *Івакін Г.Ю.* Оповіді про стародавній Київ. – С.84; *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.317). Натомість ономасти вдаються до іншої аргументації: хрестильне ім'я Михаїл отримали два онука Ярослава: Святослав-Михаїл Ізяславович і Олег-Михаїл Святославович – сини старших братів Всеволода, який також мав назвати одного зі своїх синів на честь Михаїла (див.: *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в XI–XII вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – С.422–423).

мах, на очах якого й потонув Ростислав, заклав у Городці на Острі Михайлівську божницю⁵¹, котра частково збереглася, у тому числі навіть фрагменти фрескового розпису у вівтарній частині: над конхою Богоматір-Оранта з предстоячими архангелами Гаврилом та Михаїлом (ліворуч збереглася частина напису: (М)иха(ил)) із жезлами та сферами в руках⁵². Проте побудова цієї божниці аж ніяк не була пов'язана з Ростиславом. Про це свідчить гривня-змійовик, віднайдена під Черніговом 1821 р., яка атрибується Володимирові Мономаху та на якій зображено архангела Михаїла з підписом «Михаилъ», а на другому боці – медузу-горгону з грецьким та руським написом: «Господи помози рабу своему Василию аминь» (хрещальне ім'я Мономаха – Василій)⁵³. Звідси випливає висновок про особливе шанування Володимиром Мономахом культу архангела Михаїла, а не свого зведеного брата. Цей культ був важливим для всіх Ярославичів.

Більше того, печерські монахи вважали смерть Ростислава Божою карою за вбивство ним монаха Григорія, котрий напроорокував йому смерть від утоплення перед початком походу, коли князь із дружиною їхав помолитися в Печерській монастир. Відтак з наказу правителя чернець був утоплений (при цьому Ростислав так і не помолвився в монастирі):

«Князь же, страха Божия не имея, ни на уме себе положи сего преподобнаго словесь, мня его пустошь глаголюща, яже прочествова о немъ, и рече: “Мне ли поведаеши смерть от воды, умеющу бродити посреде ея?”. Тогда разгневался, повеле его вврещи в воду, связавшее ему руце и нозе, и камень на шии его, – ти тако потоплен бысть».

«Патерик» негативно оцінює дію Ростислава, навівши слова Христа з Євангелії від Матфея (Мф. 7:2): «Ростислав же утопе со всеми своими по словеси блаженного Григория. “Имже бо, – рече, – судом судите – судится вам в ню же меру мерите – возмерится вам”»⁵⁴. Цю історію засвідчив безіменний священнослужитель у вівтарі Георгіївського приділу Софійського собору в написі-графіті⁵⁵. Про смерть князя повідомляє й автор «Слова о полку Ігоревім»: «Стугна [...] пожрѣши чужи ручѣи и стругы, рострена к устью, уношу князю Ростиславу затвори дне при темнее березе. Плачеша мати Ростислава по уноши князи Ростислави». Тож, як видається, пов'язувати посвяту мурованого храму чуду архангела Михаїла на Видубичах із народженням Ростислава Всеволодовича навряд чи можливо. Ця надто оригінальна посвята має інші, набагато вагоміші корені.

⁵¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.248.

⁵² *Константинович М.* Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородка // Киевская старина. – 1896. – Кн.10. – С.129–139; *Макаренко Н.Е.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник в честь графини П.С.Уваровой. – Москва, 1916. – С.373–404; *Макаренко М.* Старгородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.205–223; *Зумер В.М.* Юр'єва божниця // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.15. – С.31–43; *Коринний Н.Н.* Переяславская земля X – первая половина XIII в. – К., 1992. – С.225–231.

⁵³ *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – С.655–656.

⁵⁴ Києво-Печерський патерик / Під ред. Д.Абрамовича. – К., 1930. – С.137–138.

⁵⁵ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – С.47. Огляд усіх інтерпретацій щодо цього графіті див.: *Корнієнко В.В.* Графіті Георгіївського приділу Софії Київської із записом про смерть Ростислава Всеволодовича в світлі нових досліджень // Лаврський альманах. – Вип.22. – К., 2008. – С.36–41.

На нашу думку, більш обґрунтованою може вважатися гіпотеза про повторення в кам'яному храмі вже існуючої посвяти монастиря. Це далеко не нова ідея, вона була висунута ще О.Д.Ертелем та М.І.Каманіним щодо існування на Видубичах древнього печерного монастиря, який вони пов'язували зі знаменитими Звіринецькими печерами. У 1920 р. О.Д.Ертель навіть зробив спеціальну доповідь в Українському науковому товаристві «Нові дані з історії Видубицького монастиря», де вперше (і востаннє, оскільки більше ніхто цього напису не бачив) навівав нововідкрите ним зі Г.Я.Стелецьким та В.П.Песчанським графіті в підземній печерній церкві: «Свята обитель Чудо-Михайлівська благословенна». На підставі наведеного запису, широко трактуючи означення «благословенна» як таке, що могло надаватися ієрархом церкви для заснування монастиря, або ж Афоном (як це було дано преподобному Антонієві), О.Д.Ертель висноував, що й обитель Чуда архангела Михаїла була заснована ще за часів великого князя Володимира Святославича за благословенням якщо не зі Святої Гори, то когось з ієрархів (можливо, і першого митрополита), а отже, вона старіша за Києво-Печерський монастир. Цей ранній Видубицький монастир від початку був печерним і має вважатися родоначальником чернечих обителів на Русі. А в горі біля самого монастиря (південно-західний схил) у липні 1916 р. О.Д.Ертель віднайшов одну з невідомих печер, і запевняв, що таких на Видубичах ще доволі багато⁵⁶.

Щоправда, сучасні археологи бінарно категоричні: нічого до закладання 1070 р. Михайлівської церкви не було, археологічних матеріалів більш раннього часу немає⁵⁷; «є всі дані для того, аби вважати комплекс печерних споруд у районі Видубичів попередником давньоруського Видубицького монастиря XI ст.»⁵⁸. Але чи можна шукати печери біля Михайлівської церкви, адже йшлося про печери, котрі залишаються не лише недослідженими, але й невиявленими? Яскравий приклад таких можливостей – абсолютно неочікуваний комплекс Звіринецьких печер, який так само залишився б лише в легендах, якби не князь В.Д.Жевахов, О.Д.Ертель, М.І.Каманін та інші дослідники, котрі взяли на себе складну працю з їх вивчення. У 1990 р. одну з видубицьких печер відкрив М.М.Стріхар. Вона датується XI ст. та інтерпретується як початковий монастир на Видубичах, котрий передував побудові кам'яного собору. Печери XI ст. становлять дві з'єднані між собою підземні галереї, які починаються під фундаментами Михайлівської церкви й простягаються на схід. Ці печери Т.А.Бобровський також вважає первісним монастирем, який передував наземному⁵⁹. Не маючи сумніву в тому, що Видубицький Чудо-Михайлівський монастир не починався з княжої кам'яної церкви, але існував до її споруджен-

⁵⁶ *Эртель А.* Новые данные по истории Выдубицкого монастыря. 1920 // ИР НБУВ. – Ф.279. – Спр.412. – Арк.1–86. Рукопис опубл.: *Ульяновский В.* Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – С.609–623.

⁵⁷ *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. – К., 1993. – С.76; *Мовчан І.І.* Древние Выдубичи. – К., 1982. – С.7.

⁵⁸ *Толочко П.П.* Древний Киев. – С.140.

⁵⁹ *Бобровський Т.* Видубицькі печери XI, XVII ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. – Кн.1. – Ч.1: А–Л. – К., 1999. – С.248–249; *Його ж.* Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелеоархеологічний нарис). – К., 2007. – С.58–60; *Його ж.* Печери Видубицького монастиря у Києві (за матеріалами досліджень відділу «Київ підземний») // Київ і кияни (матеріали щорічної науково-практичної конференції). – К., 2005. – С.6–9.

ня, ми покладаємо великі надії на розширені спелеологічні дослідження саме цього древнього печерного комплексу.

Один із перших істориків обителі – священик П.Троцький – доводив існування монастиря до моменту заснування кам'яного храму тим, що в «Повісті временних літ» згадується ігумен обителі Софроній уже під 1072 р., під час перенесення мощів Бориса і Гліба в нову церкву, а оскільки він значився між ігуменами печерським Феодосієм та спасівським (на Берестові) Германом, то це означало древність Видубицької обителі. Дослідник припускав, що перша церква монастиря була дерев'яною⁶⁰. У заснуванні його й дерев'яного храму Михаїла перед 1070 р. був переконаний і С.Т.Голубев, який указував, що видубицький ігумен Софроній згадується також у «Печерському патерику» в тексті життя преподобного Феодосія як його сучасник, а можливо, і учень у минулому⁶¹.

Проте найдетальніше історію виникнення ранньої обителі на Видубичах описав уже згадуваний архімандрит Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій (Софонович) у своїй «Хроніці», створеній у 1660–1670-х рр. Він використав оповідь «Повісті временних літ» про скинення Перуна, стягнення ідола Боричевим узвозом до Дніпра та потоплення⁶², але розвинув її далі:

«Повесть теж есть старых тая, же гды едного балвана волокли з горы утопити в Днепр и били по череву, бес в нем кричал ляментуючи. Оттол тую з горы дорогу нижше монастыря Михайловского назвали здавна Чортово беремище, то есть тяжкость чорту, бо слово славенское “бремя” значит “тяжкость”. И гды того балвана утопили, плынул вниз, а невернии, идучи берегом, плакали и звали, мовячи: “Выдыбай, наш господарю боже, выдыбай”, то есть выплыви. А той балван выдыбал албо выплыл аж там на берег, где теперь монастырь Выдубецкий; и названо тое месьтце тым урочищем от выдыбана Выдабичи албо Выдубичи. Але и там, гды невернии взяти хотели того болвана, вернии пробивши, и камен привязавши, утопили. И для того, поведают, первьи при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горе, недалеко от того беремища Чортова, на свое имя церковь святого Михаила збудовал (в даному випадку автор говорить про власний Михайлівський Золотоверхий монастир – В.У.), иж як з неба святый Михаил чорта зкинул, так тут он же помогл з горы чорта в болване збивати. А в Выдубичах церковь Чуда святого Михаила збудовано также при Владимире, для того, иж як в Хонех святый Михаил чудо учинил, реки неверных погруживши, так тут выдубалого албо выплыненого в болване чорта помогл в водах потопити» (курсив мій – В.У.)⁶³.

Цю оповідь було включено у третє видання «Синописису» (1680 р.), а також у рукописний текст з історії обителі видубицького ігумена Іакова (Воронков-

⁶⁰ Троцький П. Киево-Выдубицкий Михайловский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №18. – Отд.2. – С.548, прим.1.

⁶¹ Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды Киевской духовной академии (далі – Труды КДА). – К., 1913. – Кн.10. – С.219, 243; Кн.12. – С.526.

⁶² Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1996. – С.52.

⁶³ Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. – Кн.10. – С.219–221; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.68.

ського) 1774 р. Останній зробив також богословську прив'язку освячення храму до описаної події:

«Создана церковь сея ради вины, что якоже в Хонех святыи Архистратиг Михаил чудо сотвори, погрузи в реки неверных, тако и ту выдибайлаго или выплившаго в болване чорта помогл в водах погрузити»⁶⁴.

Сучасні дослідники вважають, що легенда виникла досить пізно й мала на меті в першу чергу витлумачити топонім – Видубичі. Варіант його, так би мовити, більш прагматичного пояснення навели Є.Є.Голубинський та С.Т.Голубев, які вважали, що не легенда вияснює назву, а сама назва стала приводом для створення легенди. Указавши, що обитель стоїть безпосередньо біля стародавнього перевозу через Дніпро, який в XI ст. був доволі широким, обидва дослідники допускали за можливе пояснювати топонім словом «видибати» – у сенсі появи на горизонті човнів із протилежного берегу⁶⁵. Справді, Наводницька гавань була однією зі значних купецьких факторій. Відомо, що нею користувалися князі Василько та Данило Галицький, котрі по дорозі відвідували також Михайлівський монастир. Згодом вона стала важливим джерелом надходжень до скарбниці обителі, а у XVII ст. була предметом гострих суперечок між Видубицьким та Печерським монастирями. Однак у контексті цієї версії не зовсім зрозуміло, чому тут розмістилася обитель Чуда архангела Михаїла, посвята якої мала б передбачати – нехай лише легендарну – прив'язку до суті саме цього культу та «способу дії» архистратига? До того ж дорога до монастиря була доволі незручною, тож купецькі валки навряд чи відвідували обитель. Не мала вона й потоку прочан (і через відсутність дороги, і святих реліквій та чудотворних ікон). Ця «прагматична» версія назви місцевості та прив'язане до неї заснування монастиря фактично заводять проблему у глухий кут. Проте С.Т.Голубев допускав, що на місці храму було язичницьке святилище як необхідний атрибут «жвавого місця» при переправі. І от саме це капище могло бути замінене храмом і монастирем, при цьому всі будівлі – і насамперед церква – від початку були дерев'яними, оскільки неможливо допустити, щоб така людна місцевість на перевозі «довгий час залишалася без християнської святині, перебування котрої тут наполегливо диктувалося самим розташуванням цього урочища». І, безперечно, від початку це мав би бути монастир, оскільки для приходської церкви тут не було постійних прихожан, що для монастиря якраз не основне. Заснування ж обителі слід віднести якщо не до самих початків християнізації Русі, то принаймні «до часу князювання Володимира Святого»⁶⁶. Але, якщо це так, то переказ про «чудо над болваном» саме на цьому місці мало б бути створено вже у цей час, а отже, легенда «від Софоновича» – це пізня фіксація події, в яку вірили вже сучасники Володимира Святославича та наступне покоління киян. Гадаємо, що «хронологічним репером»,

⁶⁴ ІР НБУВ. Ф.194. – Спр.114. – Арк.2–3.

⁶⁵ Голубинский Е.Е. История русской церкви. – Т.1. – Ч.2. – Москва, 1904. – С.126, 257; Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. – Кн.10. – С.223.

⁶⁶ Голубев С.Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. – Кн.10. – С.225, 227–228, 243 (передрук: Профессор Степан Тимофеевич Голубев. История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря. – К., 2011. – 656 с.).

власне, є закладення кам'яного собору Всеволодом, котрий також підтримав саме цю версію з чудом місцевого значення в посвяті церкви. Чи сам він прийняв рішення надати храмові посвяту чуда у Хонах, а чи повторив древню посвяту – це вже, хоч і важлива, але деталь, яка не змінює суті: посвята пов'язана з місцевим переказом про чудо перемоги над «язичницьким бовваном». Принаймні, на час зведення собору в 1070–1088 рр. сучасники у це мали вірити.

Інша справа – надання обителі статусу княжої. Доволі близько від монастиря розташовувався Красний двір будівничого кам'яної Чудо-Михайлівської церкви великого князя Всеволода Ярославича, який часто там перебував і мав потребу в духовній складовій свого придворного життя. Підтримка ним обителі була цілком зрозумілою. І саме в такому разі не потрібно було піклуватися про прочан, про зручну дорогу для подорожніх тощо. Князь міг відвідувати монастир щодня без особливих проблем, і для нього відбувалися служби Божі. Але в такому разі він мав також підтримувати культ чуда архангела Михаїла у Хонах, який принесло грецьке духівництво з Візантії. Імовірно, хтось із його представників і був ініціатором такої посвяти. Князь – фундатор мурованого собору – і сам не міг не знати про чудо у Хонах, яке було храмовим святом обителі. Це ще раз повертає нас до невирішеного питання про обитель «довсеволожих часів», яке ми обговорювали вище.

Закладання, а тим більше освячення кам'яного княжого собору не могло обійтися без митрополичого благословення, а відтак київські митрополити 1070–1088 рр. мали пряме відношення до посвяти видубицького храму. Першим серед ієрархів, котрий мав цілком реальний стосунок до обителі, можна вважати владіку, за якого було закладено мурований собор, і котрий мав освячувати його місце, хоча переяславський статус князя не виключав також можливості освячення місця будови переяславським владікою. На час заснування Михайлівського храму на Видубичах київським митрополитом був грек Григорій (збереглася його печатка з написом), якому приписують (сумнівність атрибуції підкреслювало чимало дослідників) антилатинський трактат із переліком 27 розходжень між східною та західною церквами⁶⁷. А єпископом (чи титулярним митрополитом) переяславським на той час був Лев/Леон/Леонтій (1060 – початок 1070-х рр.), автор твору проти опрісноків (написаний грецькою й перекладений руською мовою; складався з 19 пунктів: 12 присвячено власне опріснокам, решта – про філіокве, суботній піст, повну літургію під час усього Великого посту, целібат священства, уживання в їжу «удавленини» тощо)⁶⁸. Хто з них освячував закладання храму? Можна гадати, що це мав робити все ж Григорій, оскільки територія належала до його юрисдикції, а один із «тріумвірів» – Всеволод – повинен був мати з митрополитом безпосередні контакти (а не лише з переяславським єпископом).

Якщо про митрополита часів закладання собору ми маємо дуже мало інформації, то про київського владіку, котрий освячував побудований і розписаний храм, нині відомо значно більше. Це був Іоанн II, у миру Христос Продром

⁶⁷ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т.І. – Москва, 1970. – С.47.

⁶⁸ Поптэ А. Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI ст. // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.99–102; Бибииков М.В. Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – С.107–108.

(1076/1077–1089 рр.), дядько відомого візантійського поета Феодора Продрома, що залишив про свого небожа невелике свідчення у віршах. Іоанн II уважався визначним інтелектуалом-богословом (каноністом і патрологом), уславленим проповідником та енергійним борцем за утвердження східного християнства у землях напівязичницької Русі. У «Повісти временних літ» під 1089 р. (дата смерті митрополита) сказано:

«Муж хытр книгам и ученью, милостив убогим и вдовицам, ласков же ко всякому, богату и убогу, смирен же и кроток, молчалив, речист же книгами святыми утешая печалныя, и сякого не бысть преже на Руси, ни по нем не будет сяк»⁶⁹.

Йому належить знаменитий «Церковний статут». Текст 34 відповідей Іоанна II («Ответи» або «Правила церковние») печерському монахові Іоакиму був написаний грецькою й перекладених руською мовою. Дослідники підкреслюють, що митрополит забороняв смертну кару та тілесні ушкодження щодо язичників, які вперто не приймали Христового вчення (пункт 7). Не менш цікаве положення про закриття чи перенесення в інше місце дерев'яних храмів та вітварів через їх «обветшалость» – ієрарх наказував оберегати й шанувати також їх попереднє місце (пункт 11). Цей пункт особливо цікавий для видубицької історії: мурований собор, імовірно, зводився на місці попереднього дерев'яного, однак цю справу розпочали ще до відповідної постанови «хитроумного» митрополита Іоанна II. Окрім того, він забороняв видавати княжих доньок заміж за «латинян», засуджував надмірні бенкети та пияцтво, «играния и пеня» (пункти 24, 29, 34). Значимість цього твору була доволі великою – текст навіть включили в «Кормчу книгу» (збірник найважливіших канонічних текстів). Дуже цікавим і глибоким визнається також послання Іоанна II до антипапи Климента III (1080/1084–1100 рр.) «об опресноцех», де автор виступає ортодоксом і закликає візаві відмовитися від західних «відступів» та відновити єдність з Константинопольською патріархією. Митрополит удався до наведення інформації щодо рішень семи Вселенських соборів та перерахував імена пап, присутніх на них, або тих, які підтвердили їх постанови. Це послання ієрарха, із погляду навіть західних теологів, «справляло неабияке враження своєю богословською ясністю, екуменічною терпимістю й церковно-політичною мудрістю»⁷⁰. Цікаво, що Іоанн II не вірив у святість Бориса та Гліба, а також не схвалював позицію князя Всеволода щодо Заходу (шлюб доньки Євпраксії-Адельгейди з графом Гайнріхом фон Штаденом 1083 р.)⁷¹.

⁶⁹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.208; Повесть временных лет. – С.88.

⁷⁰ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С.289.

⁷¹ Русская историческая библиотека. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.1–20; Неволин К.А. О митрополите Иоанне II как сочинителе послания к архиепископу римскому о опресноках // Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности. – 1853. – Т.2. – С.95–101; Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – Санкт-Петербург, 1878. – С.58–62, 169–186; Пападимитриу С.Д. Иоанн II, митрополит киевский и Феодор Продром // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1902. – Т.10: Византийско-славянское отделение. – Кн.7. – С.1–54; Его же. Феодор Продром: Историко-литературное исследование. – Одесса,

Саме Іоаннові II випало освячувати не лише Чудо-Михайлівський собор Видубицького в 1088 р., але й Успенський – Києво-Печерського монастиря 14 серпня 1089 р. При цьому митрополиті сталося й знамените чудо від ікони св. Миколая у Софійському соборі: образ святого врятував від утоплення дитину й з цього часу почав іменуватися «Миколою мокрим»⁷². Усе сказане сильно загострює символізм посвяти видубицького собору чуду архангела Михаїла у Хонах. Інтелектуал-грек мав проголосити цю посвяту у зв'язку із цілком зрозумілою для сучасників та князя-засновника символікою місця, і ця посвята мала відповідати грецькій традиції розуміння чуда архістратига в покаранні язичників, що протистояли Христовому вченню. Саме ж чудо архангела в обох зазначених параметрах мало відповідати місцевим переказам про подібне чудо на Дніпрі. Підкреслимо цю обставину, яка є ключовою для пояснення посвяти храму та її узгодження з місцевими легендами про хрещення киян.

Звісно, ця наша студія не знімає всіх питань, у ній використано низку умоглядних гіпотез, котрі можуть викликати чимало заперечень у фахівців із киево-руської доби. Але саме це – наукова дискусія – дозволить поглибити тематику й прискорити вивчення одного з важливих сюжетів у контексті християнізації Русі.

1905. – С.14–20; *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений X–XI вв. – Санкт-Петербург, 1906. – С.216; *Бенешевич В.Н.* Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII в. до 883 г. – Санкт-Петербург, 1905. – С.108–120; *Пихоя Р.Г.* Византийский монах – русский митрополит Иоанн II как канонист и дипломат // *Античная древность и средние века.* – Т.11. – Свердловск, 1975. – С.133–141; *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв.* – Москва, 1987. – Ч.2. – С.378–384; *Творогов О.В.* Иоанн // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1: XI – первая половина XIV вв. – Ленинград, 1987. – С.206–208; *Щанов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978. – С.173–177; *Послание митрополита Иоанна к римскому папе Клименту III* // *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси: XI–XIII: Исследования, тексты, переводы. – Санкт-Петербург, 1992. – С.24–40; *Hörandner W.* Theodoros Prodromos: Historische Gedichte. – Wien, 1974. – S.23–24, 479–480; *Podskalsky G.* Metropolit Ioann II von Kiev (1076/77–1089) als Ökumeniker // *Ostkirchliche Studien.* – 1988. – Bd.37. – S.179–184; *Poppe A.* Prodromos Jan // *Słownik Starożytności Słowiańskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – T.4. – S.356; *Бибиков М.В.* Византизм: Свод византийских свидетельств о Руси. – С.108–109.

⁷² *Синкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – С.44–56.

In the current article, author reveals through the sufficiently rare for Rus' territories dedication, circumstances of laying the foundation stone and further construction of Vydubychi monastery during the grandson of Rus' baptizer. The place for monastery was not nonrandom, but symbolical – according to national legends and mystic analogy of the Chonae miracle that actualized by Greek hierarchs of Rus' Church.

Keywords: *Vydubychi monastery, archangel Michael, miracle, inscription, Christianization, church.*

